

KUTADGU BİLİĞ VE ATEBETÜ'L-HAKÂYIK'TA ARAPÇA VE FARŞÇA KELİMELERİN TELAFFUZU

Dilek HERKMEN*

ÖZ

Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakâyik'in metin yayımlarındaki Arapça ve Farsça kelimeler, çağdaş Türkiye Türkçesindeki şekilleri esas alınarak çeviri yazıya aktarılmıştır. Bu sebeple 11. yüzyıldaki telaffuzlarını tam olarak yansıtmazlar. Bu çalışma, Arapça ve Farsça kelimelerin eserlerin yazıldığı dönemdeki muhtemel söylenişlerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Türkiye Türkçesindeki gibi İslâmiyet'le irtibatı sözlü dilin dışında, edebî dil ile de sağlanan lehçelerde orijinal söylenişin korunduğu görülür. Arapça ve Farsça kelimelerin sözlü dille girdiği lehçelerde ise kelimelerin dilin ses özelliklerine göre forma sokulduğu anlaşılmaktadır. Türkiye Türkçesinde uyum dışında kalan Arapça ve Farsça kelimeler, bu sözcüklerin sözlü dil aracılığıyla girdiği lehçelerde uyuma girmektedir. Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakâyik'ta damak uyumu dışında ek alan Arapça ve Farsça kelimelerin telaffuzları hususunda eldeki veriler fikir vermekte fakat kesin söylenişleri belirlemeye imkân sağlamamaktadır. Kelimelerin bazılarının birkaç lehçede karşılığı olduğundan okunuşları konusunda destekleyici ses özellikleri yoktur. Kullanımı geniş olan Arapça ve Farsça kelimelerden bazılarının Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakâyik'ta kalın sıradan ek alıp bazı çağdaş lehçelerde damak uyumuna girdiği, bazılarında ise uyumun dışında kaldığı görülür. Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakâyik'ta kalın sıradan ek alan bazı kelimelerin lehçelerde kalın şekilde telaffuz edildiği bazılarının da ince sıradan damak uyumuna girdiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Damak uyumu, Kutadgu Bilig, Atebetü'l-Hakâyik, Karahanlı Türkçesi, Ek Uyumsuzluğu.

THE PRONUNCIATION OF ARABIC AND PERSIAN WORDS IN KUTADGU BİLİĞ AND ATEBETÜ'L-HAKÂYIK

ABSTRACT

Arabic and Persian words in the Kutadgu Bilig and Atebetü'l-Hakâyik have – at some point - transcribed in their current forms. However, They do not fully reflect the 11th century pronunciation. This study aims to evaluate the possible pronunciations of these words in the period in which they were written, as opposed to through the lens of Modern Turkish. That said, the original pronunciation has, it seems, been preserved in Turkic dialects whose connection with Islam is steeped in both an literary and oral tradition, as is the cause with Turkish. In dialects where Arabic and Persian words enter the language through the spoken language only, they take on phonetic characteristics of that language. In Turkish, they lack palatal harmony. In other Turkic languages, they take on palatal harmony. In the context of Kutadgu Bilig and Atebetü'l-Hakâyik, current data gives us an idea about how such loan words ought to be pronounced beyond palatal harmony; as opposed to how they actually are pronounced. Nevertheless, certain words have counterparts in a handful of other Turkic dialects; however, they too lack sound features that would give us a clue about how they're pronounced. Some of the more widely used ones have suffix with back vowel in Kutadgu Bilig and Atebetü'l-Hakâyik. Moreover, they are compatible with palatal harmony in certain modern Turkic dialects – albeit not always. Both in Kutadgu Bilig and Atebetü'l-Hakâyik, those words that have suffixes containing back vowel tend to also be pronounced with back vowels in other [Turkic] dialects, whilst others are follow the harmony of palate, and use front/fine vowels instead.

Keywords: Palatal Harmony, Kutadgu Bilig, Atebetü'l-Hakâyik, Karakhanid Turkish, Disharmony.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 30.04.2021; Yayına Kabul Tarihi: 01.06.2021

* Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İSTANBUL; ORCID: 0000-0002-3060-3756, E-posta: dilek.herkmen@msgsu.edu.tr

Giriş

Kutadgu Bilig'i yayımlayan Reşit Rahmeti Arat, eserde yer alan Arapça ve Farsça kelimelerin okunuşlarında bugünkü şekillerin esas alındığını belirtmiştir. Arapça ve Farsça kelimelerin 11. yüzyıldaki telaffuz şekillerini tam olarak yansıtmaya gayretinden ziyade geniş okuyucu kitlesine ulaşmayı hedeflediğini ifade eden Arat, aynı usulü *Atebetü'l-Hakâyık* metninin tespitinde de uyguladığını dile getirir.

Bu çalışma, her iki eserde de yer alan Arapça ve Farsça kelimelerin Türkiye Türkçesindeki telaffuzlarından ziyade, yazıldığı dönemdeki muhtemel söylenişlerini değerlendirmek amacıyla meydana getirilmiştir. Bu gaye doğrultusunda öncelikle her iki metindeki Türkçe ek almış Arapça ve Farsça kelimeler tespit edilmiştir. Metinlerde ek almamış olan *'âkıbet*, *firâset*, *felek* gibi Arapça ve Farsça kelimeler çalışmaya dâhil edilmemiştir. Ayrıca Türkçe ek almış *dost+ta*, *nihâyet+din*, *pend+i* gibi Arapça ve Farsça kelimeler telaffuz açısından bir açıklık getirmedikleri için çalışmaya alınmamıştır. Yine *du'â+ka*, *ecel+ke*, *arâm+ıg* gibi damak uyumu dışında kalmamış kelimeler de çalışmanın malzemesi içerisinde değildir.

Değerlendirmeye alınan Türkçe ek almış Arapça ve Farsça kelimelerin metindeki anlamları verilmiş; ardından bu kelimelerin Reşit Rahmeti Arat'ın yayımladığı *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-Hakâyık* metinlerindeki beyit numaraları ve yazma nüshalardaki yerleri belirtilmiştir. *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-Hakâyık*'taki Arapça ve Farsça kelimelerin tespit edilebilen çağdaş lehçelerdeki bugünkü karşılıkları sözlük anlamları ile birlikte verilmiştir. *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-Hakâyık*'ta geçen tüm Arapça ve Farsça kelimeler çağdaş lehçelerin sözlüklerinde mevcut değildir. Özbekçe, Yeni Uygurca, Kırgızca, Kazakça gibi lehçelerde tespit edilen kimi kelimelere Altay grubu lehçelerde rastlanılmamaktadır. Kimi lehçelerde de bazı Arapça ve Farsça kelimelerin zamanla söz varlığından çıktığı düşünülebilir. *Devlet*, *dürüst*, *hâl*, *helâl* gibi kelimeler hemen hemen tüm lehçelerde mevcut olduğu hâlde, *bağıl*, *ferah*, *halim* gibi bazı kelimelerin birkaç lehçede karşılığı tespit edilebilmiştir.

Çalışmaya esas olacak *'azizlarkâ*, *devletka*, *dürüstka*, *gâzilik*, *mü'minîg* gibi sözcüklerin Özbek, Yeni Uygur, Kırgız, Kazak, Tatar, Nogay, Başkurt, Kumuk, Karaçay Malkar, Karay, Azerbaycan, Türkmen Türkçelerindeki şekilleri verilirken bugünkü lehçe sözlükleri esas alınmıştır. Bu yolla Karahanlı Türkçesinde Türkçe ek almış bazı Arapça ve Farsça kelimelerin telaffuz şekilleri ile ilgili bir bakış açısı oluşacağı düşünülmüştür.

Eski Türkçe döneminden sonra gelen müşterek Orta Asya Türkçesi Arap alfabesi ile yazılmış İslam etkisindeki Türk yazı dilidir. 11. yüzyılda Karahanlı Devleti'nde meydana getirilen *Kutadgu Bilig*, *Divânü Luğati't-Türk* ve *Atebetü'l-Hakâyık* Arapça ve Farsçanın etkisindedir. Müşterek Orta Asya Türkçesinin iki yüz yıllık sürecinin ardından 13. yüzyıldan itibaren yeni yazı dilleri ortaya çıkmıştır. Lehçelere ayrılan Türkçe, farklı edebî dilleri oluşturmuştur. Bu ayrılmadan meydan gelen Türkçenin Doğu kolunu temsil eden Uygur ve Özbek lehçelerinde, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Arapça kelimelerin sayısı diğer lehçelere nazaran daha çoktur. Çağatay Türkçesinin devamı olarak değerlendirilen Yeni Uygur Türkçesinde /ı/ ve /i/ ünlüsü tek işaretle gösterilmektedir. Tek şekilli eklerin var olması hem Özbek hem de Uygur Türkçelerinde damak uyumunu aksatmaktadır (Öztürk, 2007, s. 298). Uygur Türkçesinde Çağatay Türkçesinde olduğu gibi sonda î ünlüsünü bulunduran Arapça, Farsça ve diğer alıntı kelimelerin kalın sıradan ekler aldığı bilinmektedir (Çelikbay, 2006, s. 109). Bu, imla vasıtasıyla Çağataycadaki durumun korunduğunu göstermektedir. Bu sebepler vasıtasıyla da *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-Hakâyık* metinlerinde karşılaştığımız çoğunlukla kalın sıradan ek almış Arapça ve Farsça kelimelerin Uygur Türkçesindeki şekillerinden bazıları *hüner* "hüner", *éziz* "aziz" gibi ince sıradan damak uyumuna girmiş; bazıları da *alem* "alem", *kitap* "kitap" misallerinde olduğu

gibi damak uyumunun dışında kalmıştır. Özbek Türkçesinde ise sözü edilen kelimeler, bazen *olam* “kainat, alem”, *hunar* “hüner” örneklerindeki gibi kalın sıradan bazen de *kitab* “kitap”, *aziz* “aziz” gibi kalınlık incelik uyumu dışında kalan şekilleri ile karşımıza çıkmaktadır. Kalın telaffuz edilen ve uyumun dışına çıkan şekiller sayıca denklik göstermektedir.

Arapça, Farsça Kelimelerin Giriş Yollarının Damak Uyumuna Etkisi

Türkiye Türkçesinde Arapça ve Farsça alıntı kelimeler, mümkün olduğunca aslına uygun bir şekilde muhafaza edilerek bugüne taşınmıştır. İmla vasıtasıyla uzun ünlüler, ayın ve hemze gösterilmiş; bu kelimeleri orijinaline yakın bir telaffuz ile söylenme çabası sürdürülmüştür. Arapça ve Farsçadan Türkçeye geçen kelimelerin çoğunun kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumu dışında kalmaları bu çabanın neticesi olmalıdır.

Damak uyumunun çok sağlam olduğu Kazakçadaki Arapça kelimelerin dile girişi 15. yüzyıldan önce ve sonra olmak üzere iki dönemde ele alınır. Arapça kelimelerin Kazak Türkçesine geçişinde Çağatay edebiyat ürünleri ve Özbek Türkçesi etkili olmuştur. Diğer Türk lehçelerinin dillerine yerleşmiş olan Arapça terimlerin Kazak Türkçesinde var olmamaları Kazakların göçebe yaşam tarzı, dağınık şekilde yaşamaları gibi etmenlere dayandırılmış, böylece İslâmiyet’le doğrudan irtibatlarının olmadığı belirtilmiştir. 19. yüzyılın son yarısı ile 20. yüzyılın ilk yarısında Kazak Türklerine İslâmiyet’i anlatmak için yazılan eserler Arapça, Farsça kelimeler içerdiğinden bu eserler Arapça ve Farsça kelimelerin dile girmesinde rol almıştır. Bunun yanı sıra, 20. yüzyılda Kazak yazı dilinin teşkilinde halk ozanlarının eserlerinin dili esas alındığından Kazak yazı dilinin klasik yazı diline değil sözlü Kazak edebiyatına dayandığı işaret edilmektedir. Bu kelimelerin bir başka aracı dil vasıtasıyla girmiş olması da mümkündür (Altun, 2015, s. 167-169). Böylece dile giren Arapça ve Farsça kelimeler imla yolu ile devam eden bir sürecin ürünü değildir; sözlü olarak gelen söz varlığının malzemeleridir. Kazak Türkçesinde yer alan Arapça ve Farsça kelimelerin ses uyumları ile yeniden şekillenmiş olmaları bunu göstermektedir. Alıntı kelimeler Kazak Türkçesine sözlü dil vasıtasıyla girmiş olduğundan dilin kurallarına uygun söyleniş şekilleri meydana getirmişlerdir. *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-Hakâyık* metinlerindeki kalın sıradan ek almış kelimelerin Kazakçada *momın* “uslu, uysal, sessiz”, *durıs* “doğru, dürüst, düzgün”, *ğalam* “alem” örneklerindeki gibi kalın şekillerinin yanında daha az sayıda *qudiret* “Allah, Yaradan; güç, kuvvet”, *kitab* “kitap” gibi uyum dışında kalan karşılıkları da mevcuttur.

Kumuk Türkçesine de Arapça ve Farsça kelimelerin birden fazla yolla girdiği kaynaklarda yer almaktadır. Çetin Pekacar’ın Kumukçadaki Arapça kelimeleri değerlendirdiği çalışmasında Dağıstan’da Araplar tarafından İslâmiyet’in yayılmaya çalışıldığı 7. ve 10. yüzyıllar arasında sadece Arapça kelimelerin girdiği ve bu kelimelerin doğrudan Arapçadan geçtiği belirtilir. 11. ve 15. yüzyıllardan sonra ise Arapça ile birlikte Farsça kelimeler de Kumukçaya girmiştir fakat bu geçiş sürecinde Arap tesirinin doğrudan olmadığı ifade edilmektedir. Dağıstan’ın bir bölümünü hâkimiyet altına alan Selçuklular, ardından bu bölgede varlık gösteren Kıpçaklar, İlhanlılar, Altın Orda Hanlığı, Timurlular Kumuk Türkçesine giren Arapça ve Farsça kelimeler konusunda etkili olmuşlardır. 16. ve 19. yüzyıllar arasında ise Osmanlı ve Safevi hâkimiyetinde olan bu coğrafyada Kumukçaya giren Arapça ve Farsça kelimelerin giriş yolunda sadece Arapça ve Farsça değil Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi de rol oynamıştır. Arapça ve Farsça kelimelerin giriş yollarının önce konuşma dili ile olduğu, sonrasında ilim ve edebiyat dilini temsilen Arapça ve Farsça kitaplarla birlikte Osmanlı ve Azerbaycan Türkçeleri ile meydana getirilmiş edebi eserlerin de aracılık ettiği belirtilir (Pekacar, 2006, s. 53-71). Kumukçaya ilk dönemde giren kelimelerin Türkçe kaidelere göre form aldıkları verilen örnekler aracılığı ile görülmektedir. İleriki dönemde giren kelimelerin ise orijinal yapısını koruduğu dikkat çekmektedir.

Karañlık inancındaki Karaylar tarafından konuşulan Karaycanın Slav dillerinin etkisinde kaldığı bilinmektedir. Fakat Karaycanın özellikle Kırım diyalektinde Arapça ve Farsça kelimelerin yer aldığı belirtilir. Bu kelimelerin dillerine Karayların en erken yerleşim yeri olan Kırım’da bulundukları zaman girdiğı, Tatar ve Nogay Türkleri gibi Müslüman topluluklar ile olan münasebetler neticesinde meydana geldiğı ifade edilir. Damak uyumunun korunduğı Karaycada Arapça kelimelerin imlasını koruduğı Farsça kelimelerin ise damak uyumuna girdiğı çalışmalarda belirtilmiştir (Öztürk, 2015, s. 163). Karaycada Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin genellikle *kudrat* “kudret, güç”, *şukur* / *şuk’ur* “şükür” gibi hem kalın sıradan damak uyumuna girmiş hem de *kitab* “kitap”, *ziyarèt* “ziyaret” gibi uyum dışında kalmış şekilleri mevcuttur. Ayrıca *dunya* / *du’ya* / *du’ë* “dünya” gibi varyantları da tespit edilmiştir.

Başkurtçada, Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde kalınlaşmanın incelmeden daha az olduğı belirtilir (Sezer, 1999, s. 13, 16, 202, 275). Başkurt Türkçesine geçen bazı Arapça kelimelerin Tatar ve Kazak Türkçeleri aracılığıyla, bazı Arapça ve Farsça kelimelerin Rusça ve diğ er Avrupa dilleri vasıtasıyla ve pek çoğunun da Başkurt ağızları aracılığıyla edebî dile girdiğı bildirilmiştir (Sezer, 1999, s. 276). Arapça ve Farsçadaki uzun ünlülerin yanı sıra normal uzunluktaki ünlülerin de kısaldığı görülen Başkurtçada ünlülerin incelendiğı de ifade edilmiştir (Sezer, 1999, s. 275). Başkurtlar ve Araplar arasında doğrudan bir ilişki olmadığından Arapça kelimeler dillerine edebî eserler yoluyla geçmiştir. İslâmiyet Başkurtlar arasında Türkçe yazılmış edebî eserler vasıtasıyla yayılmıştır. Bu eserlerde yer alan çok sayıdaki Arapça kelime zamanla Başkurtçanın ses ve yapısal özelliklerine göre şekillenmiştir (Sezer, 1999, s. xxii). Farsça kelimeler ise hem İran dillerini konuşan milletler hem de diğ er Türkler aracılığıyla Başkurtçaya girmiştir. Çalışmada Arapça ve Farsça alıntı kelimelerin **kitab** “kitap”, **ğalem** “âlem” gibi çoklukla uyum dışında kaldığı **devlet** “devlet, zenginlik, mal mülk” **ğeziz** “aziz, kıymetli, kutsal” gibi ince sıraya geçtiğı tespit edilmiştir.

Diğ er Türk boylarına göre İslâmiyet’i daha geç benimsediğı belirtilen Kırgızların göçebe hayat sürdürdükleri ve Kırgız yazılı edebiyatının 20. yüzyılın başlarında meydana geldiğı göz önünde bulundurulduğ unda Arapça kelimelerin ilim yolu ile dile girmediğı işaret edilmektedir. Buna göre Kırgızcaya Arapça kelimelerin sözlü kültür yolu ile geçtiğı ortaya çıkmaktadır. Kırgızcaya giren Arapça ve Farsça kelimelerin diğ er lehçelere nazaran daha çok ses değı şimine uğ ramış olması da bu fikri destekleyici niteliktedir. Bunun yanı sıra bu alıntı kelimelerde meydana gelen ses değı şimleri ile birlikte anlam değı şimlerinin de olması sözlü dil yoluyla geçtiklerinin göstergesi olarak kabul edilmektedir (Acar, 2017, s. 218-220). Kutadgu Bilig ve *Atebetü’l-Hakâyık*’ta yer alan Arapça ve Farsça kelimeler Kırgızcada *karıp* “garip, yalnız, kimsesiz” *kapıl* “gafil, kaygısız” gibi genellikle kalın sıradan telaffuz edilmektedir. *kitep* “kitap”, *akim* “vali” gibi ince sıradan uyuma giren ya da uyum dışında kalan kelimeler sayıca çok azdır.

Türkmen Türkçesinde Arapça ve Farsçadan geçen kelimelerde ünlü incilmesi ve ünlü kalınlaşması ile ses hadiselerinin meydana geldiğı ve bu yolla kelimelerin dilin kurallarına uydurulduğı görülür. Genellikle ilerleyici benzeşme sonucunda oluşan bu Türkçeleşme çabası ile kelimeler kaynak dilden başka bir forma girmiştir. Kalınlık incelik uyumuna uyarak yeni bir söyleniş kazanan kelimeler 11. yüzyıldaki şekillerini ifade etmekten uzak bir değı şim içine de girmişlerdir. *gudrat* Türkm. “mucize, kudret” < *ğudret*, *kanagat* “sabır” < *ğanaat* Ar. kelimeleri bu değı şimlerin örnekleridir. Türkmen Türkçesi alıntı kelimelere dile uyarlamada ileridedir. Karşılıkları tespit edilen Arapça ve Farsça kelimeler içinde *kapasa* “kafes”, *hala:l* “helal” gibi kalınlaşmış örnekler varsa da genellikle *dünyä* “dünya” *ä:lem* “alem, cihan; yeryüzü” *eciz* “aciz” gibi incelmış örnekler sayıca fazladır.

Damak uyumunun sağlam olduğu Azerbaycan Türkçesinde Arapça ve Farsça kelimelerin bazen uyuma girdiği bazen de uyum dışında kaldığı görülür. Kalın ünlülerin incilmesi ile bazen uyumun sağlandığı görülse de *heyat* “hayat”, *mezlum* “mazlum” gibi sayıca az olmayan örnekte de damak uyumunun bozulduğu dikkati çeker.

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi İslâmiyet’le irtibatı sözlü dilin dışında edebi dil ile de sağlanmış olan dillerde aslına bağlı kalma çabası daha yoğundur. Sözlü dil ile Arapça ve Farsça kelimelerin girdiği Kırgızca, Kazakça gibi lehçelerde ise kelimelerin dilin ses özelliklerine göre forma sokulduğu görülmektedir. Yazılı dil ve sözlü dil ile Arapça ve Farsça kelimelerin dile girişi bu anlamda önem kazanmaktadır. Zira Türkiye Türkçesinde uyum dışında kalan Arapça, Farsça kelimeler, sözlü dille kelimelerin girdiği dillerde uyuma dâhil olmaktadır.

Bir başka açıdan Doğu Türkçesini temsil eden Özbek ve Uygur Türkçelerinin de *Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakâyık*’taki Arapça ve Farsça kelimelerin telaffuzu bakımından yol gösterici olması beklenmektedir. Fakat bu lehçelerdeki damak uyumunun bozulması 11. yüzyıldaki uyumu yansıtamayacağını işaret etmektedir.

Kelimelerin çağdaş lehçelerdeki bugünkü durumlarını tespit etmek onların 11. yüzyıldaki kullanımları hakkında fikir vermekte fakat kesin telaffuzları belirlemekte yardımcı olmamaktadır. İslâm dinini kabul etmelerinden itibaren Türklerin yaşam koşulları birbirlerinden farklılık göstermiştir. Değerlendirmeye alınan tüm lehçelerde bu açıdan kelimelerin geçiş zamanlarını ve geçme yollarını bilmek önem arz etmektedir.

Damak Uyumu Dışında Kalan Eklerin Değerlendirilmesi

Kutadgu Bilig’de ve *Atebetü'l-Hakâyık*’ta Arapça ve Farsça kelimelerin genelde kalın sıradan ek aldığı tespit edilmiştir. Kelime tabanı kalın olduğu hâlde ince sıradan ek alan kelimeler kalın ünlülü ek alanlardan sayıca azdır. Bu durum daha önceki çalışmalarda sözü edilen kelimelerin kalın sıradan okunması yolunda değerlendirilmiştir (Şen, 2007, s. 1701). İslâm sonrası metinlerdeki kalın ek alan Arapça ve Farsça kelime tabanlarını kalın okuma konusunda, eldeki verilerin yeterli olmadığını belirten araştırmalar da mevcuttur (Seyhan, 2004, s. 2700). Kelimelerin lehçelerdeki bugünkü kullanımlarına bakıldığında *Kutadgu Bilig*’de ve *Atebetü'l-Hakâyık*’ta geçen kalın sıradan ek almış tüm kelimelerin kalın telaffuz edilmedikleri görülmektedir. Esasen Türkçenin ilk yazılı kaynaklarından itibaren dil uyumu dışında kalan ekler mevcuttur. Eski Türkçede, öğrenilen geçmiş zaman eki *-miş*, 3. teklik şahıs iyelik eki *+(s)i* ve 2. teklik şahıs iyelik ekinden sonra *+in* belirtme eklerinin sözcüklere ön damaksıllaşmış şekilleri ile eklenerek damak uyumunun dışında kaldığı bilinmektedir.

14. yüzyıl Harezmi sahasına ait *Mu’înü'l-Mürîd* adlı eserin incelemesinde, Arapçadan alınan ince ünlülü sözcüklere kalın sıradan ekler getirilmesinin alıntı kelimelerin söylenişinde kalın ünlülerin tercih edildiği şeklinde değerlendirilebileceği gibi Orta Türkçe metinlerde sıkça karşılanan ek uyumsuzluğu hadisesi olarak da görülebileceği belirtilir. Türkçe *yöninga* örneğindeki uyumsuzluğa dikkat çekilen bu çalışmada uyumsuzluk değerlendirmesi öne çıkarılır (Toparlı vd. 2014, s. 47).

Çağataycada, Arapça ve Farsçadan alınan sözcüklere getirilen Türkçe eklerin genellikle kalın ünlülü biçimleri eklenerek kalınlık incelik uyumu bozulmuştur. Türkçe sözcüklerde dil uyumu çoğunlukla korunmuş ancak bazı sözcüklerde uyum dışında eklerin getirildiği görülmüştür. Eckmann, istisna olduğunu düşündüğü bu uyumsuzlukları müstensih hatası olarak görmektedir (Eckmann, 1988, s. 12). Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerin ise daha önceki dönemlerde olduğu gibi art damak ünsüzü ek aldıklarını belirterek *alamğa*, *bandağa* örneklerini sıralar (Eckmann, 1979, s. 237). Çağatay Türkçesinde ve diğer Orta Türkçe dönemlerindeki art damak ünsüzü ile telaffuzun

Osmanlı Türkçesine göre daha genel olduğunu ileri süren Eckmann, *dinğa, ismğa* kelimelerindeki ünlünün ise art damaksılaşmış olduğunu düşünmez (Eckmann, 1979, s. 238).

Bu uyumsuzlukları bir imla istikrarsızlığı olarak değerlendiren Eraslan, imlanın telaffuzdan çok şekle ait bir durum olduğunu ifade eder, eski imlanın telaffuzu yansıttığının söylenemeyeceğine dikkat çeker (Eraslan, 1970, s. 114).

Anadolu sahasında ise, 13. yüzyılda yazılmış *Ali'nin Kıssa-yı Yûsuf'u* adlı eserinde *aytmagil, özümğa* gibi Türkçe sözcüklerde olduğu gibi *salтанatlık, kâfirlikğa* örneklerinde de Türkçe ek almış Arapça kökenli sözcüklerin varlığı belirtilerek bu durum ek uyumsuzluğu olarak değerlendirilmiştir (Cin, 2011, s. 73). 15. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesi metni olan *Satır Arası İlk Kuran Tercümesi*'nin incelemesinde de Batı Türkçesi metinlerinde son sesi ince ünlülü olan yabancı kelimelere *eminlik, muhkemliğinden* örneklerindeki gibi bazen art damak ünsüzü taşıyan Türkçe ekler getirildiği belirtilir. Söz konusu sözcüklerde imlanın ses değişimine işaret etmesinin mümkün olmadığına değinilmiş ve bu durum yine ek uyumsuzluğu olarak kabul edilmiştir (Küçük, 2014, s. 36-37).

Kartallıoğlu, 16. yüzyılda ait *Kitâb-ı Bahriyye*'de *adacük, limancügi* örneklerinde kalın sıradan sözcüklere ince ünlülü ek getirilmesinin bir ağız özelliği olarak değerlendirilebileceği gibi /c/'nin inceltici özelliğine bağlanmasının da mümkün olduğunu belirtir (Kartallıoğlu, 2011, s. 60). Dil uyumu dışında kalan örneklerin çoklukla alınma kelimeler olduğuna dikkat çeken Kartallıoğlu, kelime yazımındaki *şûfîlık / şûfîligi* gibi ikili şekilleri de görüldüğü dönemde alınma kelimelerin telaffuzundaki kararsızlığa bağlar. *katralık, barabarlık, imaratlık* örnekleri ile "Alınma kelimelerdeki bu uyumsuz durum, belki de kelimelerin o zamanki ses düzenini gösterir." diyerek kalın sıradan sesletilme ihtimalini dile getirir. Bir diğer sebebin de uyumsuz şekillerin bir ağız yansıması olabileceği belirtilir (Kartallıoğlu, 2011, s. 84).

Arap harfli metinler üzerinde yapılan incelemelerde getirilen ek dikkate alınarak kelimenin son hece ünlüsü eke göre seslendirilmiş (peygâmbarlık) ya da bu sözcükler görmezden gelinerek Türkiye Türkçesindeki seslendirmeye uygun şekilde gösterilmiş diyen Duman, her iki bakış açısından ayrı olarak ek ünlülerinin uyuma girmemelerini işaret eder (Duman, 2004, s. 54). Bu durumun söz konusu eserin döneminin genel özelliği gibi gösterilmesinin doğru olmadığı gibi ekin fonetik özelliğinin getirildiği kelimenin taban ünlülerinin özelliğini de yansıtmayacağını belirtir. Bu durumu belli ağız katmanlarının ya da bölgelerin söyleyiş örnekleri olarak kabul etmek gerektiğini vurgular (Duman, 2004, s. 63).

Kutadgu Bilig ve Atebetü'l-Hakayık'ta Damak Uyumu Dışında Ek Alan Arapça ve Farsça Sözcükler

'**acizlik** Ar. "kuvvetsizlik, acizlik" 21a/4 Fergana (Arat, 1999, s. 53).

Az. **acizlik** "başarısızlık, güçsüzlük" (Altaylı, 1994, s. 4); Öz. **ojizlik** "acizlik, zayıflık" (Üşenmez, 2016, s. 333); Tat. **gaciz** "âciz" (Ehmetyanov, 2014, s. 22); Türkm. **eciz** (Tekin 1995: s. 192); Y. Uyg. **aciz** "güçsüz, zayıf" (Kurban, 1995, s. 2).

'**adil** "adalet, doğruluk" Ar. '**adilka** Kahire 4a/8 (Arat, 1999, s. 9).

Az. **edl, edalet** "adalet", **adil** "adaletli" (Altaylı, 1994, s. 9, 344); Baş. **gadelet** "adalet", **gezelet** "adalet", **gezêl** "dürüstlükten yana, adil" (Özşahin, 2017, s. 171); Kaz. **âdil** "adil, doğru", **âdilet** "adalet", **âdiletsiz** "adaletsiz" (Koç, 2003, s. 62); Kırg. **adil** "adeletli" (Yudahin, 1998, s. 9); Krç. Mlk. **adil** "adil, adaletli, tarafsız, doğru"; **adillık** "adalet, doğruluk" (Tavkul, 2000, s. 70); Kum. **adil** "adalet, hak, doğruluk", **adillik** "haklılık,

doğruluk" (Pekacar, 2011, s. 25); Öz. **adil** "adil, adaletli", **adillik** "adillik, doğruluk" (Üşenmez, 2016, s. 18); **odil** "adil" **odillik** "dürüstlük, adillik", **odilona** "dürüstçe, adilane" (Üşenmez, 2016, s. 332); Tat. **gadël** "adil", **gadelet**, **gadëllëk** "adalet" (Ehmetyanov, 2014, s. 23-24); Türkm. **adalat** "adalet", **adalatlı** "adaletli", **adalatsız** "adaletsiz", **edil** "tıpatıp, aynen, tıpkı; tam" (Tekin, 1995, s. 21, 193); Y. Uyg. **adil** "âdil", **adillik** "âdillik" (Kurban, 1995, s. 4).

'**âlem** / '**âlam** Ar. "kainat, cihan; insanlar, halk; cemiyet" '**âlemig** KB Fer 11b/12 (Arat, 1999, s. 29).

Az. **alem** "dünya, kainat" (Altaylı, 1994, s. 33); Baş. **ğalem** "âlem, dünya, gökyüzü" (Özşahin, 2017, s. 171); Kaz. **ğalam** "âlem, dünya", **âlem** (Koç, 2003, s. 115); Kırg. **aalam** "dünya" (Yudahin, 1998, s. 1); Krç. Mlk. **alam** "âlem, evren" (Tavkul, 2000, s. 77); Kum. **alam** "evren, kâinat, âlem" (Pekacar, 2011, s. 29); Öz. **olam** "kainat, âlem", **olomshumul** "dünya çapında" (Üşenmez, 2016, s. 334); Tat. **galem** "âlem" (Ehmetyanov, 2014, s. 29); Türkm. **â:lem** "âlem, cihan; yeryüzü" (Tekin, 1995, s. 190); Y. Uyg. **alem** "âlem, dünya" (Kurban, 1995, s. 9).

'**aziz** Ar. "kıymetli, muhterem, mükerrem" '**azizlarka** KB Fer. 51b/13, Kah. 31b/6 – (Arat, 1999, s. 1247); '**azizrak** KB Fer. 1b/12, Kah. 1b/9 (Arat, 1999, s. 1), '**azizrek** KB Fer. 106b/5 (Arat, 1999, s. 296), '**azizrak** Kah. 84a/10 (Arat, 1999, s. 296); '**azze ve celle** Ar. aziz olsun, kadr-i âli olsun. '**azze ve celleka** Fer. 1b/2, Kah. 1b/2 (Arat, 1999, s. 1).

Az. **eziz** "sevilen, kıymetli" (Altaylı, 1994, s. 411); Baş. **geziz** "aziz, kıymetli, kutsal" (Özşahin, 2017, s. 176); Kar. **aziz** / **aziz** / **eziz**; **azizlik** / **azizlik**, **azizlän-/** **azizlen-** (Koçak, 2019, s. 77, 206); Kaz. **ğaziyy** "aziz, saygı duyulan" (Koç, 2003, s. 115); Kırg. **aziz** "muhterem, kıymetli" (Yudahin, 1998, s. 75); Kum. **aziz** "aziz, değerli, kıymetli; sevgili" (Pekacar, 2011, s. 56); Nog. **æziz** "aziz" (Baskakov, 1963, s. 60); Öz. **aziz** "aziz, kıymetli" (Üşenmez, 2016, s. 56); Tat. **gaziz** "aziz" (Ehmetyanov, 2014, s. 45); Y. Uyg. **éziz** "aziz" **ézizlimak** "hürmet etmek, saygı göstermek" (Kurban, 1995, s. 129).

bahıl Ar. "hasis, cimri" **bahılka** / **bahılga** AH 228 B 24/2, C 22/11.; **bahıllık** "cimrilik" AH 253 C 25/4, B 26/ 10; **bahıllıknı** AH 235 C 23/7, /B 24/18 (Arat 2006: 59).

Az. **behil** "başkasının mutluluğunu, başarısını, ilerlemesini istemeyen, buna tahammül edemeyen dargözlü insan, kıskanç", **behillik** "çekememezlik" (Altaylı, 1994, s. 112); Türkm. **bahı:l** "hasis, cimri", **bahı:llık** "hasislik, cimrilik" (Tekin, 1995, s. 44); Y. Uyg. **béxil** "cimri, hasis" (Kurban, 1995, s. 38).

beyt Ar. "beyit" **beytig** Fer. 65/6, Kah. 42b/14 (Arat, 1999, s. 182); (Arat, 1999, s. 188); Fer. 79a/9 (Arat, 1999, s. 221); Fer. 88a/4, 65a/6 (Arat, 1999, s. 245); Fer. 97a/8, Kah. 74b/2 (Arat, 1999, s. 271); Fer.101a/3, Kah. 78b/3 (Arat, 1999, s. 281); Fer. 98b/12 (Arat, 1999, s. 275); **beytig** Kah. 76a/11 (Arat, 1999, s. 275).

Az. **béyt** "iki mısradan meydana gelmiş şiir parçası" (Altaylı, 1994, s. 124); Baş. **beyêt** "beyit" (Özşahin, 2017, s. 80); Kaz. **bäyit** "Ramazanda söylenen bir tür şiir, beyit" (Koç, 2003, s. 83); Kırg. **beyt** "beyit" (Yudahin, 1998, s. 114); Kum. **bayt** "beyt" (Pekacar, 2011, s. 68); Öz. **bayt** "beyit" (Üşenmez, 2016, s. 69); Tat. **beyêt** "beyit, kısa destan" (Ganiyev, 1997, s. 61); Y. Uyg. **béyt** "beyit" (Kurban, 1995, s. 39).

da'vı Ar. "dava, iddia" **da'vıka** Fer. 73b/6, Kah. 51a/9 (Arat, 1999, s. 207).

Az. **dava** "küfürleşme, kavga etme" (Altaylı, 1994, s. 239); Baş. **dav** "dava, kavga, mücadele" (Özşahin, 2017, s. 123); Kar. **dava** / **davu** "tartışma, münakaşa, kavga; dava" (Koçak, 2019, s. 172); Kaş. **dava** "talep, iddia, dava" (Yıldırım, 2014, s. 104); Kaz. **dav** "dava, kavga" (Koç, 2003, s. 120); Kırg. **doo** "dava; talep; iddia" (Yudahin, 1998, s. 311); Kum. **daw** "savaş; mec. Tartışma, münakaşa, çekişme; iddia, hak iddiası, talep", **dawçu**

“hak talep eden kimse, talip”; Krç. Mlk. **đav** “tartışma, dava” (Tavkul, 2000, s. 182); Öz. **da’vo** “dava, dava açma” (Üşenmez, 2016, s. 115); Tat. **degva** “dava”, **dau** “dava, kavga” (Ehmetyanov, 2014, s. 101) (Ganiyev, 1997, s. 82); Türkm. **dava** “kavga, ağız kavgası” (Tekin, 1995, s. 138); Y. Uyg. **dava** “dava” (Kurban, 1995, s. 94).

devlet Ar. “baht, talih, saadet, devlet, ikbal” **devletka** KB Fer. 10b/6 (Arat, 1999, s. 26).

Az. **dövlet** “bir başka ülkeye bağlı olmadan kendi başına yönetilen siyasi teşkilat ve bu siyasi teşkilata sahip ülke” (Altaylı, 1994, s. 316); Baş. **devlet** “devlet, zenginlik, mal mülk” (Özşahin, 2017, s. 128); Kar. **devlät / devlet** “devlet, güç, kuvvet; refah” (Koçak, 2019, s. 176); Kaş. **daulat** “devlet” (Yıldırım, 2014, s. 104); Kaz. **dävlet** “zenginlik, mal mülk; talih” (Koç, 2003, s. 122); Krç. Mlk. **đavlet** “refah, saadet, mutluluk” (Tavkul, 2000, s. 182); Kırg. **döölöt** (Yudahin, 1998, s. 313); Kum. **dewlet** “zenginlik, varlık, para, servet”, **dewletlilik** “zenginlik, refah, varlıklı oluş” (Pekacar, 2011, s. 113); Öz. **đavlat** “devlet, hükümet” (Üşenmez, 2016, s. 114); Tat. **deület** “devlet, zenginlik” (Ganiyev, 1997, s. 90), devlet “devlet” (Ehmetyanov, 2014, s. 105); Türkm. **dövlet** “devlet” (Tekin, 1995, s. 174); Y. Uyg. **dölet** “devlet” (Kurban, 1995, s. 105).

din Ar. “din” **dinça** Fer. 9a/13, Kah. 7a/13 (Arat, 1999, s. 22); Kah. 152a/1, Fer. 130/12 (Arat, 1999, s. 355).

Az. **din** “Allah’a ibadet ve iman konusunda her milletin tuttuğu yol” (Altaylı, 1994, s. 286); Baş. **din** “din” (Özşahin, 2017, s. 130); Kar. **din** “din” (Koçak, 2019, s. 177); Kaz. **din** “din” (Koç, 2003, s. 132); Kırg. **din** “din, mezhep” (Yudahin, 1998, s. 309); Krç. Mlk. **đin** “din” (Tavkul, 2000, s. 185); Kum. **din** “din”, **dinçilik** “dindarlık” (Pekacar, 2011, s. 113-114); Öz. **din** “din, inanç” (Üşenmez, 2016, s. 121); Tat. **din** “din” (Ehmetyanov, 2014, s. 107); Türkm. **din** “din” (Tekin, 1995, s. 161); Y. Uyg. **din** “din” (Kurban, 1995, s. 10).

dünyä Ar. “dünya, alem” **dünyäke** Kah. 26b/5, Fer. 46a/14 (Arat, 1999, s. 127); Kah. 29a/7; **dünyäka** Fer. 49a/5 (Arat, 1999, s. 134); **dünyäke** Fer. 54b/9, **dünyäka** Kah. 34a/13 (Arat, 1999, s. 150).

Az. **dünya** “kainat” (Altaylı, 1994, s. 330); Baş. **dunya** “dünya, cihan” (Özşahin, 2017, s. 132); Kar. **dunya, / dunye / dune / düne / dünje** “dünya” (Güner, 2018, s. 276, 277; Koçak, 2019, s. 182); Kaş. **dunya** “dünya” (Yıldırım, 2014, s. 106); Kaz. **düniye** “dünya, alem” (Koç, 2003, s. 131); Krç. Mlk. **duniya** “dünya” (Tavkul, 2000, s. 187); Kırg. **düynö** “dünya” (Yudahin, 1998, s. 319); Kum. **dün’ya** “evren, kâinat”, **dün’yalıq** “dünyalık” (Pekacar, 2011, s. 116); Nog. **duniya** “dünya” (Baskakov, 1963, s. 102); Öz. **dunyo** “dünya” (Üşenmez, 2016, s. 129); Tat. **dönya** “dünya” (Ganiyev, 1997, s. 91); Türkm. **dünyä** “dünya” (Tekin, 1995, s. 181); Y. Uyg. **dünya** “dünya” (Kurban, 1995, s. 108).

dürüst/ durust F. “dürüst, doğru” **dürüstka / durustka** AH 468 C 45/4; B 49/11 (Arat, 2006, s. 77).

Az. **dürüst** “doğru” (Altaylı, 1994, s. 332); Baş. **dörös** “doğru, dürüst, gerçek” (Özşahin, 2017, s. 178); Kaz. **durıs** “doğru, dürüst, düzgün”, **durıstıq** “doğruluk, dürüstlük” (Koç, 2003, s. 130); **ğalam** “alem; Kırg. **durıs** “dürüst, doğru”, **durustuk** “doğruluk, dürüstlük” (Yudahin, 1998, s. 315); Krç. Mlk. **durıs** “doğru, düzgün, iyi” (Tavkul, 2000, s. 188); Kum. **durıs** “doğru, dürüst” (Pekacar, 2011, s. 116); Nog. **durıs** “dürüst” (Baskakov, 1963, s. 102); Öz. **durıs** “güzel, iyi, uygun; makbul, hoş”, **durustlamoq** “iyileştirmek, düzeltmek”, **durustlık** “uygunluk, iyi olma” (Üşenmez, 2016, s. 129); Tat. **dörës** “dürüst” (Ehmetyanov, 2014, s. 114); Türkm. **dürs** “doğru”, **dürslük** “doğruluk” (Tekin, 1995, s. 182); Y. Uyg. **dürüs** “dürüst” (Kurban, 1995, s. 108).

ferah Ar. "gönül açıklığı, sevinç" **ferahka** AH 349 C 35/1, AH 350 C 35/2. (Arat, 2006, s. 69).

Az. **ferah** "sevinç, ferah", **ferahlenmek** "ferahlanmak" (Altaylı, 1994, s. 420); Krç. Mlk. **parahat** "huzur, sakinlik" (Tavkul, 2000, s. 320).

gâfillik / **gâfillik** Ar. + T. "gaflette bulunma, dalgınlık" **gâfillik** KB Fer. 6b/4 (Arat, 1999, s. 15).

Az. **gafil** "ihtiyatsız, hazırlıksız; gaflette olan; dikkatsiz" (Altaylı, 1994, s. 441); Baş. **gafil** "dikkatsiz, düşüncesiz" (Özşahin, 2017, s. 171); Kaz. **qapıl** "ansızın, birdenbire, aniden" (Koç, 2003, s. 289); Kırg. **kapıl** "gafil, kaygısız" (Yudahin, 1998, s. 401); Özb. **g'ofil** "gafil, habersiz; dikkatsiz, önemsemeyen" (Üşenmez, 2016, s. 532); Türkm. **gâpıl** "gafil, cahil, bilgisiz" (Tekin, 1995, s. 226); Y. Uyg. **gapıl** "gafil" (Kurban, 1995, s. 140).

garıblık Ar. + T. "yabancılık, kimsesizlik" **garıblık** Kah. 12b/9 (Arat, 1999, s. 62); **garıbluk** Fer. 24a/1 (Arat, 1999, s. 64); **garıbluk** Fer. 24b/6, Kah. 21a/12 (Arat, 1999, s. 498).

Az. **garib** "gurbette olan; yabancı; kimsesiz" (Altaylı, 1994, s. 497); Baş. **garib** "alışılmadık, yabancı, garip" (Özşahin, 2017, s. 171); Kırg. **karıp** "garip, yalnız, kimsesiz" (Yudahin, 1998, s. 409), **karıpçılık** "fakirlik" (Yudahin, 1998, s. 409); Türkm. **garıp** "garip, yoksul" (Tekin, 1995, s. 233); Kar. **garıp** / **garib** / **gerip** / **gerip** / **qarip** "yoksul, zavallı; şanssız, talihsiz; tuhaf, acayip, garip, yabancı" (Koçak, 2019, s. 211); Kaz. **garıp** "garip, zavallı" (Koç, 2003, s. 115); Krç. Mlk. **harib** "zavallı, garip" (Tavkul, 2000, s. 214); Öz. **g'arib** "yoksul, fakir" (Üşenmez, 2016, s. 530); Y. Uyg. **g'erip** "seyyah, gezmen", **g'eriplik** "gariplik" (Kurban, 1995, s. 142).

gâzilik / **gâzilik** Ar. + T "gazilik" KB Kah. 121b/7 (Arat, 1999, s. 401).

Az. **gazi** "gazi" (Altaylı, 1994, s. 476); Baş. **gazi** "gazi" (Özşahin, 2017, s. 178); Kaz. **qazı** "gazi" (Koç, 2003, s. 272); Kırg. **kazı** "gazi" (Yudahin, 1998, s. 427); Öz. **g'oziy** "gazi" (Üşenmez, 2016, s. 532); Tat. **gazi** "gazi" (Ehmetyanov, 2014, s. 134); Y. Uyg. **gazi** "gazi" (Kurban, 1995, s. 141).

habib Ar. "sevgili, Hz. Peygamber" **habibka** Fer. 157a/1, Kah. 129a/1 (Arat, 1999, s. 436).

Az. **hebib** "sevgili, dost" (Altaylı, 1994, s. 616).

hâcib Ar. "kapıcı, baş mabeynci" **hâcibiğ** Kah. 69a/15, Fer. 92a/9 (Arat, 1999, s. 257); **hâciblerka** Kah. 71b/16, Fer. 94b/7 (Arat, 1999, s. 263); **hâciblerke** Fer. 95a/7, **hâciblerka** Kah. 72a/16 (Arat, 1999, s. 265); **hâcibluğ** Ar. + T. "haciplik" Kah. 71b/3; **hâciblik** Fer. 94a/11 (Arat, 1999, s. 26); **hâciblik** Fer. 94a/3; **hâcibluk** Kah. 71a/9 (Arat, 1999, s. 262); **hâciblik** Kah. 1b/17, Fer. 2a/10 (Arat, 1999, s. 2); **hâcibluğka** Kah. 71a/13; (açık değil) Fer. 94a/6 (Arat, 1999, s. 262).

Lehçelerde kullanımı tespit edilememiştir.

hakim Ar. "hakim" **hakimlarka** Kah. 30a/3; **hakimlerke** Fer. 50a/4 (Arat, 1999, s. 137).

Az. **hakim** "hakim" (Altaylı, 1994, s. 599); Baş. **hakim** "hâkim, hükmeden" (Özşahin, 2017, s. 225); Kaz. **hakim** "bilgin, bilge, hakim" (Koç, 2003, s. 64, 609); Kırg. **akim** "vali" (Yudahin, 1998, s. 14); Kum. **hakim** "vali, bir şehrin idarecisi; hakim, egemen" (Pekacar, 2011, s. 149); Öz. **hokim** "egemen, hakim, muhtar, vali" (Üşenmez, 2016, s. 174); Tat. **hakim** "hakim" (Ganiyev, 1997, s. 376); Y. Uyg. **hakim** "hakim" (Kurban, 1995, s. 147).

hâl Ar. "hâl, durum" **hâliğ** Fer. 138a/14, Kah. 105b/8 (Arat, 1999, s. 381); Fer. 175a/12, Kah. 118a/8 (Arat, 1999, s. 484); Fer. 195b/2 (Arat, 1999, s. 538); Kah. 180a/12, Fer. 206b/10 (Arat, 1999, s. 571).

Az. **hal** "durum, keyfiyet" (Altaylı, 1994, s. 476); Baş. **hel** "hâl, durum, vaziyet" (Özşahin, 2017, s. 227); Kaz. **äl** "güç, kuvvet", **hal** "güç, kuvvet, derman; hâl, durum, vaziyet" (Koç, 2003, s. 64, 609); Kırg. **al** "kudret, kuvvet; vaziyet" (Yudahin, 1998, s. 16); Krç. Mlk. **hal** "hâl, durum, vaziyet; keyif; görünüm", **halsız** "düzensiz; cılız, zayıf" (Tavkul, 2000, s. 212-213); Kum. **hal** "hâl, durum, vaziyet", **halsız** "hâlsiz, dermansız, zayıf" (Pekacar, 2011, s. 149, 151); Nog. **æl** "hâl" (Baskakov, 1963, s. 61); Öz. **hol** "konum, durum, koşul" (Üşenmez, 2016, s. 174); Tat. **hel** "hâl" (Ganiyev, 1997, s. 382); Türkm. **hal** "durum, hal"; **haldan düş-**, "Halımdan habarın yokdur." (Tekin, 1995, s. 328); Y. Uyg. **hal** "hâl, durum, vaziyet", **halsız** "yorgun, kuvvetsiz", **halsızlatmak** (Kurban, 1995, s. 148).

halâl Ar. "helal" **halâlka** Fer. 131a/6, Kah. 152a/9 (Arat, 1999, s. 356).

Az. **halal** "İslâm inanışına göre yenilmesi, içilmesi, kullanılması veya kendine mal edilmesine izin verilen" **halallaşma**, **halalca** (Altaylı, 1994, s. 600-601.); Baş. **helel** "helal, faydalı; nikâhlı" (Özşahin, 2017, s. 228); Kar. **helel** / **helâl** "helal" (Koçak, 2019, s. 232); Kaz. **adal** "samimi, iyi niyetli, güvenilir" (Koç, 2003, s. 26); Kırg. **adal** "temiz", **adalda-** "helallığa riayet etme" (Yudahin, 1998, s. 7); Krç. Mlk. **halal** "helal, temiz kalpli" (Tavkul, 2000, s. 212); Kum. **halal** "din", **halallıq** "namusluluk, dürüstlük, vicdanlılık" (Pekacar, 2011, s. 150); Nog. **alal** "helal" (Baskakov, 1963, s. 36); Öz. **halol** "dürüst, namuslu" (Üşenmez, 2016, s. 169); Tat. **helel** "helal" (Ehmetyanov, 2014, s. 134); Türkm. **hala:l** "helal" (Tekin, 1995, s. 328); Y. Uyg. **halal** "helal", **halallaş** "hak verme; temize çıkarma", **halalilik** "namusluluk, doğruluk" (Kurban, 1995, s. 146).

harf Ar. "harf" **harfkiya** Kah. 3b/10 (Arat, 1999, s. 8).

Az. **herf** "harf" (Altaylı, 1994, s. 629); Baş. **herëf** "harf" (Özşahin, 2017, s. 228); Kırg. **arip** "harf" (Yudahin, 1998, s. 45); Krç. Mlk. **harif** "harf" (Tavkul, 2000, s. 214); Kum. **harp** "harf" (Pekacar, 2011, s. 153); Öz. **harf** "harf" (Üşenmez, 2016, s. 171); Tat. **herëf** "harf" (Ehmetyanov, 2014, s. 146), **herëf** (Ganiyev, 1997, s. 383); Türkm. **harp** "harf" (Tekin, 1995, s. 335); Y. Uyg. **herp** "harf" (Kurban, 1995, s. 153).

halim Ar. "yumuşak huylu" **halimlik** Ar. + T. "yumuşaklık" AH 340 B 35/16, C 33/10; **halimluğ** AH A 340 / 1 (Arat, 2006, s. 67).

Kum. **halim** "halim, halim selim, usul, yavaş, sakin", **halimlik** "halimlik, yumuşaklık" (Pekacar, 2011, s. 150); Öz. **halim** "yumuşak huylu, mülayim" (Üşenmez, 2016, s. 169).

harış Ar. "hırslı, tamahkar" **harışlık** Ar. + T. "tamahkarlık, hırslılık" AH 301 B 31/2, C 29/11; AH 302 B 31/4, C 29/12; AH 304 B 31/8, C 30/2; AH 306 B 31/10, C 30/4; AH 310 B 32/2, C 30/9; AH 313 B 32/9, C 31/2; AH 316 B 32/16 C 31/5 (Arat, 2006, s. 64).; KB Kah. 146b/7, Fer. 169b/1 (Arat, 1999, s. 474). **harışlıkı** AH 307 B 31/15, C 30/6 (Arat, 2006, s. 64, 511).

Az. **heris** "hırslı, ihtiraslı", **herislik** "bir şeyi yapmaya yahut öğrenmeğe karşı gösterilen sınırsız heves, meyil, merak" (Altaylı, 1994, s. 629); Baş. **hırës** "hırs", **hırësle** "hırslı" (Özşahin, 2017, s. 233); Tat. **hiris** "hırs", **hırışlı** "hırslı" (Ganiyev, 1997, s. 378); Türkm. **harsıdünyä** "nefsinin esiri olan, doymaz" (Tekin, 1995, s. 335); Y. Uyg. **héris** "hırs, açgözlü", **hérislik** "hırslılık, aç gözlülük" (Kurban, 1995, s. 155).

hired F. "akıl, fikir" **hiredka** AH 47 B 6/16, C 5/10; KB Kah. 4a/10, Fer. (Arat, 1999, s. 10.; **hiredlik** F. + T "akıllı" AH 137 B 15, C 14/4 (Arat, 2006, s. 51).

Lehçelerde kullanımı tespit edilememiştir.

hüner F. "hüner" **hünerlîğ** F. + T. "usta, mahir, hüner sahibi" KB Kah. 3b/11 (Arat, 1999, s. 8); **hünerlîğka** AH 441 B 46/16, C 42/9; **hünerlîk** F. + T. "hüner sahibi"; **hünerlîğka** AH 441 B 46/16, C 42/9; **hünersiz** F. + T. "hünersiz"; **hünersizğa** AH 442 B 47/1, C 42/10 (Arat, 2006, s. 76).

Az. **hüner** "yetenek, maharet, kabiliyet" (Altaylı, 1994, s. 666); Baş. **höner** "sanat, zanaat, meslek" (Özşahin, 2017, s. 211); Kaz. **öner** "sanat; hüner, maharet", **önerli** "hünerli" (Koç, 2003, s. 429); Kırg. **önör** "hüner, zanaat", **önördüü** "işini bilen usta, mahir" (Yudahin, 1998, s. 612); Krç. Mlk. **huner** "ustalık, hüner" (Tavkul, 2000, s. 221); Kum. **hüner** "hüner, marifet, maharet, ustalık", **hünerli** "mahir, usta, kabiliyetli" (Pekacar, 2011, s. 158); Nog. **öner** "hüner" (Baskakov, 1963, s. 260); Öz. **hunar** "hüner, el sanatı, ustalık", **hunarli** "hünerli, yetenekli, **hunarmand** "sanat erbabı" (Üşenmez, 2016, s. 175); Tat. **höner** "hüner" (Ehmetyanov, 2014, s. 153); **hönär** "hüner, meslek" (Ganiyev, 1997, s. 496); Türkm. **hünär** "bilim, sanat, teknik vd. farklı dallarda yapılan iş, meslek; hüner", **hünärli**, **hünärsiz** (Tekin, 1995, s. 358); Y. Uyg. **hüner** "hüner, sanat, ustalık" (Kurban, 1995, s. 158).

ķadah Ar. "kadeh" **ķadahķa** AH 208 C20; Arat bu kelimeyi "ķadah" şeklinde göstermiştir (Arat, 2006, s. 77).

Kar. **kadeh** "kadeh" (Çulha, 2006, s. 71; Koçak, 2019, s. 263); Öz. **qadah** "kadeh" (Üşenmez, 2016, s. 380); Tat. **kade** "kadeh" (Yıldırım, 2008, s. 116).

ķafes F. "kafes" **ķafesķa** AH 460 B 48/16, C 44/6. (Arat, 2006, s. 64, 511).

Az. **ķefes** "kafes; hapishane" (Altaylı, 1994, s. 481 - 482); Kar. **kafes** / **qafes** / **qufas** (Koçak, 2019, s. 263); Kaz. **qapas** "koğuş, hücre" (Koç, 2003, s. 288); Kırg. **ķasaa** "çitle kuşatılan sığır yahut koyun ağılı; parantez" (Yudahin, 1998, s. 414); Kum. **qapase** "tezgah, satıcı tezgahı; kafes (mesela kuş için)" (Pekacar, 2011, s. 246); Öz. **qafas** "kafes" (Üşenmez, 2016, s. 380); Türkm. **ķapasa** "kafes" (Tekin, 1995, s. 394); Tat. **kafes** "kafes" (Yıldırım, 2008, s. 179).

ķanaat Ar. "kanaat" **ķanaatķa** Kah. 2a/5, Fer. 2b/1 (Arat, 1999, s. 3; Kah. 4a/11, B 71 Arat, 1999, s. 10)

Az. **ķenaet** "israf etmeme, kanaat", **ķenaetķi**, **ķenaetlenmek**, **ķenaetli** (Altaylı, 1994, s. 490); Kar. **qanaat** "kanaat, görüş" (Koçak, 2019, s. 342); Kaz. **qanağat** "kanaat, tatmin olma", **qanağatsız** "kanaat etmeyen", **qanağattan-** "yetinmek" (Koç, 2003, s. 284); Kırg. **kanaat** "azla iktifa etme", **kanaattanarlık** "tatmin ederlik; kanaatlanırlık" (Yudahin, 1998, s. 396); Öz. **qanoat** "memnuniyet, hoşnutluk, kanaat", **qanoatlanarlı** (Üşenmez, 2016, s. 381); Tat. **kanegat** "kanaat", **kanegat'le** "kanaatli", **kanegat'sêz** "kanaatsız" **herêf** (Ganiyev, 1997, s. 135), **kanegat bukuv** "kanaat" (Ehmetyanov, 2014, s. 175); Türkm. **kanagat** "sabır", **kanagatlan-** "memnun olmak, yetinmek", **kanagatlı** "kanmış, kannatkar" (Tekin, 1995, s. 393); Y. Uyg. **kanaet** "kanaat", **kanaetlik** "kanaatkarlık", **kanaetsiz** "kanaatsız" (Kurban, 1995, s. 219).

ķitâb Ar. "kitap" **ķitâbke** Kah. 2b/17 (Arat, 1999, s. 6); Kah. 3a/6 (Arat, 1999, s. 6); Kah. 3a/7, Fer. 11b/1 (Arat, 1999, s. 6).

Az. **ķitab** "Üzerinde yazıları olan sayfaların bir araya getirilerek oluşturulan yayın çeşidi." (Altaylı, 1994, s. 773); Baş. **ķitap** "kitap" (Özşahin, 2017, s. 291); Kaz. **ķitap** "kitap" (Koç, 2003, s. 265); Kar. **ķitab** / **ķitab** "kitap" (Koçak, 2019, s. 298); Kırg. **ķitep** "kitap", **ķitepķe** "küçük kitap" (Yudahin, 1998, s. 475); Krç. Mlk. **ķitab** "kitap" (Tavkul, 2000, s. 266); Kum. **ķitap** "kitap", **ķitapķa** "kitapçık" (Pekacar, 2011, s. 179); Öz. **ķitob** "kitap" (Üşenmez, 2016, s. 236); Tat. **ķitap** "kitap" (Ganiyev, 1997, s. 153); Türkm. **ķita:p** "kitap" (Tekin, 1995, s. 412); Y. Uyg. **ķitap** "kitap" (Kurban, 1995, s. 201).

kudretliĝ Ar. + T. “kudret sahibi” KB Kah. 1b/3, Fer. 1b/3 (Arat, 1999, s. 1).

Baş. **közret** “güç, kuvvet, kudret” (Özşahin, 2017, s. 379); Kar. **kudrat** / **qudrat** / **qudret** “kudret, güç” (Koçak, 2019, s. 324); Kaz. **qudiret** “Allah, Yaradan; güç, kuvvet” (Koç, 2003, s. 330); Kırg. **kuduret** “kudret” (Yudahin, 1998, s. 516); Krç. Mlk. **kuduret** “kudret, güç” (Tavkul, 2000, s. 279); Kum. **qudrat** “kudret, güç, kuvvet”, **qudratlı** “kudretli, güçlü” (Pekacar, 2011, s. 270); Öz. **qudrat** “kudret, güç, kuvvet” (Üşenmez, 2016, s. 392); Tat. **kodret** “kudret”, **kodretlê** “kudretli” (Ganiyev, 1997, s. 156; Ehmetyanov, 2014, s. 175); Türkm. **gudrat** “mucize, kudret” (Tekin, 1995, s. 305); Nog. **qudiret** “kudret” (Baskakov, 1963, s. 185); Y. Uyg. **kudret** “kudret, kuvvet”, **kudretlik** “kudretli” (Kurban, 1995, s. 247).

melik Ar. “melik, hükümdar” **meliklerĝa** Kah. 3a/8 (Arat, 1999, s. 7); **meliklerke** Kah. 72b/3 (Arat, 1999, s. 265).

Az. **melik** “hükümdar, padişah” (Altaylı, 1994, s. 850); Baş. **melike** “kadın hükümdar” (Özşahin, 2017, s. 407); Kırg. **elik** (Kocatürk, 2014, s. 29, 61); Kaz. **mälik** “melik, padişah” (Koç, 2003, s. 372; Özşahin, 2017, s. 291); Öz. **malik** “hakim, hükümdar, yöneten” (Üşenmez, 2016, s. 274); Y. Uyg. **melik** “hükümdar, padişah” (Kurban, 1995, s. 265).

mevlüd Ar. “mevlit, doğum” **mevlüdlĝ** “doğumlu” Fer. 2a/8 Kah. 1b/15, (Arat, 1999, s. 2).

Az. **mövlud** “doğmuş, dünyaya gelmiş, doğum...” (Altaylı, 1994, s. 880); Baş. **mevlit** “doğum günü” (Özşahin, 2017, s. 413); Kaz. **mävlit** “mevlit” (Koç, 2003, s. 374); Kırg. **moolut** “mevlidi nebevi mevlud” (Yudahin, 1998, s. 570); Kum. **mawlet** “mevlit” (Özşahin, 2017, s. 291) “mevlit” (Pekacar, 2011, s. 196).

millet Ar. “millet” **milletĝa** KB Fer. 10b/6 (Arat, 1999, s. 26).

Az. **millet** “millet; devlet, ülke” (Altaylı, 1994, s. 869); Baş. **millet** “millet, ulus” (Özşahin, 2017, s. 418); Kaz. **millät** “millet” (Koç, 2003, s. 380); Krç. Mlk. **millet** “millet, halk” (Tavkul, 2000, s. 299); Kum. **millet** “millet” (Pekacar, 2011, s. 200); Öz. **millat** “millet, ulus” (Üşenmez, 2016, s. 292); Tat. **millet** “millet” (Ganiyev, 1997, s. 216); Türkm. **millet** “millet, halk” (Tekin, 1995, s. 460); Y. Uyg. **millet** “millet, ulus” (Kurban, 1995, s. 273).

mülket Ar. “saltanat” **mülketĝa** Fer. 10b/8 (Arat, 1999, s. 26).

Lehçelerde kullanımı tespit edilememiştir.

mü'min / **mu'mın** Ar. “mümin” **mü'miniĝ** KB Fer. 21a/10 (Arat, 1999, s. 54); Kah. 11a/13 (Arat, 1999, s. 642); Kah. 11b/2, (Arat, 1999, s. 643); **mü'minlarĝa** KB Kah. 4a/17 (Arat, 1999, s. 10); **müminliĝ** Ar. + T. “müminlik” AH 279 B 28/18, C 27/8 (Arat, 2006, s. 62).

Az. **mö'min** “iman sahibi, Müslüman” (Altaylı, 1994, s. 879); Baş. **mömin** “mümin, İslâm dinindeki kişi” (Özşahin, 2017, s. 427); Kaz. **momın** “uslu, uysal, sessiz” (Koç, 2003, s. 383); Kırg. **momun** “kanaatkar, mütevazi; müttaki, Allahtan korkan”; **momunduk** “alçak gönüllülük; takva” (Yudahin, 1998, s. 569); Öz. **mo'min** “mümin, Müslüman” (Üşenmez, 2016, s. 312); Türkm. **mö:min** “mümin, inançlı” (Tekin, 1995, s. 463); Y. Uyg. **mömün** “sakin, yavaşı” (Kurban, 1995, s. 276).

neseb Ar. “nesil, soy” **nesebsuzĝa** AH 128 A 26/6 (Arat, 2006, s. 50).

Az. **neseb** “menşe, soy” (Altaylı, 1994, s. 914); Baş. **neseben** “nesile bağlı, soyla ilişkili; kardeş” (Özşahin, 2017, s. 439); Öz. **nasab** “neseb, köken, soy” (Üşenmez, 2016, s.

317); Tat. **nesêl-nesep** “nesil nesep, soy sop” (Ganiyev, 1997, s. 229); Y. Uyg. **nesep** “nesep, soy” (Necip, 1995, s. 288).

ni'met Ar. “nimet” **ni'metka** Kah. 9a/16 (Arat, 1999, s. 637).

Az. **né'met** “hayatın devamı için gerekli olan şeylerin hepsi, nimet” (Altaylı, 1994, s. 913); Kar. **naamat** / **namet** “mal, mülk, nimet, zenginlik, varlık” (Koçak, 2019, s. 392); Kırg. **oomat** “nimet, hayır” (Yudahin, 1998, s. 595); Kum. **ni'mat** “bolluk, zenginlik, servet” (Pekacar, 2011, s. 209); Öz. **ne'mat** “lütuf, iyilik, şükran, ihsan; nimet, rızık” (Üşenmez, 2016, s. 321); Tat. **nigmet** “nimet” (Ganiyev, 1997, s. 226); Y. Uyg. **német** “nimet, hayır, iyilik” (Kurban, 1995, s. 289).

Rab Ar. “Allah” **rabka** Kah. 47a/15, Fer. 69b/12 (Arat, 1999, s. 196); Kah. 47a/15, Fer. 91a/8 (Arat, 1999, s. 314); Kah. 93a/15, Fer. 115b/9 (Arat, 1999, s. 319).

Az. **rebb** “Tanrı, Allah” (Altaylı, 1994, s. 989); Baş. **rabbi** “sahip; Allah, Tanrı” (Özşahin, 2017, s. 481); Kaz. **rabbi** “Allah” (Koç, 2003, s. 449); Kum. **rabbi, ya rabbi** “Ya Rabbi” (Pekacar, 2011, s. 277); Öz. **rab** “Tanrı” (Üşenmez, 2016, s. 399); Tat. **rabbê, rabbu** “rabb” (Ganiyev, 1997, s. 253); Y. Uyg. **Reb** “Tanrı” (Kurban, 1995, s. 331).

ra'yyat / **ra'yyet** Ar. “raiyyet, bir hükümdar idaresi altında bulunup vergi veren halk” **ra'yyetka** KB Kah. 3b/9 (Arat, 1999, s. 8); Kah. 157a/3, Fer. 180b/11 (Arat, 1999, s. 499); AH 51 B 7/6, C 6/3 (Arat, 2006, s. 45).

Kum. **raiyyat** “tebaa” (Pekacar, 2011, s. 278); Türkm. **ra:yyat** “tabiyet, uyruk”; rayatlık “uyrukluk, tabiyet” (Tekin, 1995, s. 542); Y. Uyg. **riaya** “riayet, saygı, itibar” (Necip, 1995, s. 334).

resûl Ar. “resul, Hz. Muhammed” **resûlka** KB Kah. 2a/15 (Arat, 1999, s. 4).

Kum. **rasul** “resul, peygamber” (Pekacar, 2011, s. 278); Y. Uyg. **resul** “resul, elçi, peygamber” (Kurban, 1995, s. 333).

salâm / **selâm** Ar. “selam” **selâmka** Kah. 158a/9, Fer. 182a/9 (Arat, 1999, s. 503).

Az. **salam** “karşılaşınca merhaba anlamında söylenen tebrik sözü”, **salamlamağ** “birbirine selma vermek” (Altaylı, 1994, s. 1011); Baş. **selem** “selam, merhaba” (Özşahin, 2017, s. 507); Kaz. **sâlem** “selam, merhaba”, **sâlemdes-** “selam vermek” (Koç, 2003, s. 475); Kırg. **salam** “selam” (Yudahin, 1998, s. 631); Krç. Mlk. **salam** “selam” (Tavkul, 2000, s. 327); Kum. **salam** “selam” (Pekacar, 2011, s. 284); Nog. **salam** “selam” (Baskakov, 1963, s. 285); Öz. **salom** “selam” (Üşenmez, 2016, s. 415); Tat. **selam selem**, “selam” (Ganiyev, 1997, s. 285); Türkm. **sala:m** “selam”, **sala:mlaş-** “selmalaşmak” (Tekin, 1995, s. 556); Y. Uyg. **salam** “selam” (Kurban, 1995, s. 339).

salâmatlık / **selâmetlik** Ar. + T. “selamette olma” Kah. 159a/2, Fer. 183a/9 (Arat, 1999, s. 505).

Az. **salamat** “sağ, canlı, diri, yaşayan”, **salamatlıg** “sağ, canlı diri olma hali” (Altaylı, 1994, s. 1012); Baş. **selemet** “ağrısız, hastalısız, sağlıklı; bozulmamış”, **selemetlêk** “sağlıklılık, esenlik” (Özşahin, 2017, s. 507); Kaz. **sâlemet** “sağ salim, selamet”, **sâlemettik** “sağlık, esenlik” (Koç, 2003, s. 475); Kırg. **salamat** “sağ, sıhhati yerinde olan”, **salamatlık** “sıhhat, selamet” (Yudahin, 1998, s. 632); Krç. Mlk. **salamat** “sıhhatli, esen, mesut”, **salamatlı** “sıhhatli, mutlu” (Tavkul, 2000, s. 327); Kum. **salamat** “mütevazi, alçak gönüllü; sağlam” **salamatlıq** tevazu alçak gönüllülük; esenlik, afiyet; sağlamlık” (Pekacar, 2011, s. 284); Öz. **salomat** “sıhhatli, sağlıklı”, **salomatlık** “sağlık, sıhhat, selametlik” (Üşenmez, 2016, s. 415); Tat. **selamet, selemet** “selamet”; **selametlêk** “selmaetlik” (Ganiyev, 1997, s. 285); Türkm. **salamat** “sağ salim, sağ selamet” (Tekin, 1995, s. 556); Y. Uyg. **salamet** “selamet, esen”, **salametlik** “esenlik, sağlık” (Kurban, 1995, s. 338).

serā Ar. "toprak" **serāka** Kah. 6a/14, Fer. 8a/10 (Arat, 1999, s. 19); Kah. 101a/3, Fer. 124a/9 (Arat, 1999, s. 339), Fer. 173a/1 (Arat, 1999, s. 478); **serāke** Kah. 116a/2 (Arat, 1999, s. 478).

Y. Uyg. **sera** "köy tarım bölgesi" (Kurban, 1995, s. 346).

siyāsat /siyāset Ar. "siyaset" **siyāsetka** Kah. 6a/14, Fer. 81b/15 (Arat, 1999, s. 229), Kah. 64b/15, Fer. 87b/13 (Arat, 1999, s. 229).

Az. **siyaset** "politika" (Altaylı, 1994, s. 1050); Baş. **seyeset** "siyaset, politika" (Özşahin, 2017, s. 517); Kaz. **sayasat** "siyaset, politika", **sayasatşı** "siyasetçi" (Koç, 2003, s. 474); Kırg. **sayasat** "siyaset, politik", **sayasatçı** "siyasetçi" (Yudahin, 1998, s. 641); Kum. **siyasat** "siyaset" (Pekacar, 2011, s. 297); Öz. **siyosat** "siyaset" (Üşenmez, 2016, s. 431); Tat. **seyeset** "siyaset" (Ganiyev, 1997, s. 286); Türkm. **siyasat** "siyaset, politika" (Tekin, 1995, s. 579); Y. Uyg. **siyaset** "siyaset" (Kurban, 1995, s. 357).

şükür Ar. "şükür" **şükürüĝ** Kah. 64b/15, Fer. 44a/9 (Arat, 1999, s. 121); Kah. 93b/1, Fer. 115b/12 (Arat, 1999, s. 319).

Az. **şükür** "Yapılan bir iyileiğe karşı teşekkür, minnettarlık ifadesi" (Altaylı, 1994, s. 1097); Baş. **şökör** "memnuniyet duygusu, şükür" (Özşahin, 2017, s. 567); Kar. **şukur / şükür / sikir** "övgü, şükür, meth, sitayiş, şan, şeref" (Koçak, 2019, s. 461); Kaz. **şükir** "şükür" (Koç, 2003, s. 649); Kırg. **şükür** "şükür", **şükürçülük** "şükretme" (Yudahin, 1998, s. 693); Krç. Mlk. **şukur** "şükür" (Tavkul, 2000, s. 367); Kum. **şükür** "şükür" (Pekacar, 2011, s. 313); Nog. **şükir** "şükür" (Baskakov, 1963, s. 418); Öz. **shukur** "şükür" (Üşenmez, 2016, s. 542); Tat. **şökêr** (Ganiyev, 1997, s. 420); Türkm. **şükür** "şükür" (Tekin, 1995, s. 611); Y. Uyg. **şükür** "şükür" (Kurban, 1995, s. 383).

ta'at Ar. "ibadet" **taatig** (Arat, 1999, s. 402).

Kırg. **taat** "itaat, boyun eğme" (Yudahin, 1998, s. 695).

ten F. "ten" **tenka** Kah. 50a/3 (Arat, 1999, s. 203); **tenke** Fer. 72b/1 (Arat, 1999, s. 203).

Az. **ten** "vücut" (Altaylı, 1994, s. 1123); Baş. **ten** "beden" ten, vücut" (Özşahin, 2017, s. 598); Kar. **ten / den** "beden, vücut; insan, yaratık, mahluk" (Koçak, 2019, s. 507); Kaz. **tän** "vücut, beden, ten" (Koç, 2003, s. 527); Kırg. **ten** "beden, cisim" (Yudahin, 1998, s. 724); Öz. **tan** "vücut, beden" (Üşenmez, 2016, s. 447); Tat. **ten** "ten" (Ganiyev, 1997, s. 339); Türkm. **ten** "vücut, beden" (Tekin, 1995, s. 624); Y. Uyg. **ten** "beden, gövde" (Kurban, 1995, s. 400).

tavba / tevbe Ar. "tövbe" **tevbeka** Kah. 8a/12, Fer. 6b/7 (Arat, 1999, s. 15); Kah. 179a/5, Fer. 205b/1 (Arat, 1999, s. 567).

Az. **tövbe** "yaptığı kötü işlerden dolayı pişman olarak vazgeçme" (Altaylı, 1994, s. 1150); Baş. **tevbe** "tövbe" (Özşahin, 2017, s. 604); Kaz. **tävbe** "tövbe etme; şükretme, razı olma" (Koç, 2003, s. 529); Kırg. **tobo** "pişmanlık, nedamet" (Yudahin, 1998, s. 741); Krç. Mlk. **toba** "yemin, tövbe, pişmanlık" (Tavkul, 2000, s. 401); Kum. **toba** "tövbe, günahıtan af dileme" (Pekacar, 2011, s. 336); Öz. **tavba** "tövbe, pişmanlık" (Üşenmez, 2016, s. 451); Tat. **teübe** "tövbe" (Ganiyev, 1997, s. 342); Türkm. **toba** "tövbe" (Tekin, 1995, s. 630); Y. Uyg. **tova** "pişmanlık" (Kurban, 1995, s. 422).

uqbī Ar. "ahiret" **uqbika** Kah. 111b/9, Fer. 134b/2 (Arat, 1999, s. 368).

Lehçelerde kullanımı tespit edilememiştir.

'omur Ar. "ömür, hayat" **'omurluĝ** Ar. + T "ömürlük" AH 299 B 30/19; **'omurluĝ** AH 299 C 29/8 (Arat, 2006, s. 64).

Az. **ömür** "yaşama süresi" (Altaylı, 1994, s. 945); Baş. **gümër** "ömür, hayat, yaşam" (Özşahin, 2017, s. 178); Kar. **ömür** / **ömir** / **emir** / **ömür** / **omur** "ömür, hayat, yaşam" (Güner, 2018, s. 373, 379; Koçak, 2019, s. 192). **ömürğa, ömürlük** (Güner, 2018, s. 57, 379); Kaz. **ğumır** "hayat, ömür", **ömir** "hayat, ömür" (Koç, 2003, s. 115); Kırg. **ömür** "hayat", **ömürdük** "ömürlük" (Yudahin, 1998, s. 610); Krç. Mlk. **ömür** "asır, yüzyıl; ömür" (Tavkul, 2000, s. 317); Kum. **ömür** "ömür, hayat" (Pekacar, 2011, s. 222); Öz. **umbrbod** "ömür boyu", **umrdosh** "eş, hayat arkadaş" (Üşenmez, 2016, s. 468); Tat. **gomër** "ömür", **gomërsëz** "ömürsüz" (Ehmetyanov, 2014, s. 240); Türkm. **ömür** "ömür" (Tekin, 1995, s. 504); Y. Uyg. **ömür** "ömür" (Kurban, 1995, s. 305).

'**üzr** Ar. "özür" '**üzruğ** Fer. 205a/13 '**üzrum** Kah. 179a/2 (Arat, 1999, s. 52).

Az. **üzr** "bir kabahatin affı için, bilinçli yapılmadığını ispat etmek için öne sürülen sebep" (Altaylı, 1994, s. 1188); Kum. **üzürü** "muhtaç, ihtiyaç peşinde; mazeret, makbul sebep" (Pekacar, 2011, s. 362); Özb. **uzr** "özür, mazeret, af" (Üşenmez, 2016, s. 471); Tat. **gozêr** "özür; rica" (Ganiyev, 1997, s. 77).

vazîr / vezîr Ar. "vezir" **vezîrka** Kah. 61a/14, Fer. 84a/11 (Arat, 1999, s. 235); **vezîrlîğ** "vezirlik" A. + T. Kah. 4a/9 (Arat, 1999, s. 9); **vezîrlîk** "vezirlik" A. + T. Kah. 24b/10, Fer. 44a/12 (Arat, 1999, s. 121); Kah. 62b/11, Fer. 85b/9 (Arat, 1999, s. 238); Kah. 126b/5, Fer. 150a/1 (Arat, 1999, s. 417).

Az. **vezir** "padişahın yardımcısı, bakan" (Altaylı, 1994, s. 1202); Baş. **vezir** "vezir, hükümet üyesi" (Özşahin, 2017, s. 681); Kaz. **vâzîr** "vezir" (Koç, 2003, s. 578); Kar. **vezir** (Koçak, 2019, s. 580); Kırg. **vazîr** (KTLs, 1991: s. 946); Kum. **wazîr** "vezir", **wazîrlîk** "vezirlik" (Pekacar, 2011, s. 367); Öz. **vazîr** "bakan" (Üşenmez, 2016, s. 476); Nog. **vezir** "vezir" (Baskakov, 1963, s. 94); Türkm. **vezir** "vezir" (Tekin, 1995, s. 666); Y. Uyg. **vezir** "vezir" (Kurban, 1995, s. 453).

zinâ Ar. "zina" **zinâke** Kah. 34b/3, Fer. 54b/15 (Arat, 1999, s. 151).

Az. **zina** "gayri meşru cinsi münasebet" (Altaylı, 1994, s. 1284); Baş. **zina** "zina, fahişelik" (Özşahin, 2017, s. 756); Kaz. **zina** "nikahsız cinsel ilişkide bulunmak" (Koç, 2003, s. 202); Kırg. **zinaa** "zina" (Yudahin, 1998, s. 806); Krç. Mlk. **ziyna** "zina" (Tavkul, 2000, s. 428); Kum. **zina** "zina, ahlak bozukluğu" (Pekacar, 2011, s. 408); Nog. **ziyna** "zina" (Baskakov, 1963, s. 114); Öz. **zino** "zina" (Üşenmez, 2016, s. 518); Tat. **zina** "zina" (Ganiyev, 1997, s. 98); Türkm. **zyna** (Sarıkaya, 2005, s. 77); Y. Uyg. **zina** "zina" (Kurban, 1995, s. 478).

ziyârat / ziyâret Ar. "ziyaret" **ziyâretka** Kah. 156b/5, Fer. 180a/12 (Arat, 1999, s. 497).

Az. **ziyaret** "szygyi hürmet işareti olarak birini görmeğe gitmek" (Altaylı, 1994, s. 1287); Baş. **ziyarat** "kabir, ziyaret" (Özşahin, 2017, s. 755); Kar. **ziyaret** "ziyaret" (Koçak, 2018, s. 640); Kaz. **ziyaratşı** "ziyaretçi", ziyarathana "ziyaret edilen yer" (Koç, 2003, s. 202); Kırg. **ziyarat** "evliya kabrini ziyaret etme" (Yudahin, 1998, s. 807; Kocatürk 2014: 278, 354, 356); Kum. **ziyarat** "ziyaret edilen mukaddes yer" (Pekacar, 2011, s. 408); Öz. **ziyoret** "ziyaret" (Üşenmez, 2016, s. 519); Y. Uyg. **ziyaret** "ziyaret" (Kurban, 1995, s. 479).

Sonuç

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi İslâmiyet'le irtibatı sözlü dilin dışında, edebî dil ile de sağlanmış olan dillerde aslına bağlı kalma çabası daha yoğundur. Arapça ve Farsça kelimelerin sözlü dil ile girdiği Kırgızca, Kazakça gibi lehçelerde ise kelimelerin dilin ses özelliklerine göre forma sokulduğu görülmektedir. Yazılı dil ve sözlü dil ile Arapça ve Farsça kelimelerin dile girişi bu anlamda önem kazanmaktadır. Zira Türkiye Türkçesinde uyum dışında kalan Arapça, Farsça kelimeler, bu sözcüklerin sözlü dil aracılığıyla girdiği dillerde uyuma dâhil olmaktadır. Türkiye Türkçesinde ölçünlü dil ile yerel söyleyişler arasında farklılıklar gözlenir. Standart dilde *dünya* şeklinde kullanılan kelimenin Artvin Yusufeli ağzında *dunya*, Kırşehir ve Erzurum ağızlarında *dünye* şekilleri de mevcuttur. Yine *helal* kelimesi Erzurum ve Kırşehir ağızlarında *halal* telaffuzu ile yaşamaktadır. Konuşma dilinde kelimeler, dilin kurallarını yansıtmada daha muhafazakârdır.

Ayrıca kelimelerin lehçelerdeki karşılıkları tespit edilirken bazı kelimelerin birden fazla şekiller ile dilde mevcut olması farklı zamanlarda tekrar girdiğini işaret etmektedir. Çetin Pekacar'ın Kumuk Türkçesi için işaret ettiği bu durum *maripat* "kültürlülük, eğitim, terbiye, nezaket" ve *ma'rifet* "tahsil, öğrenim, eğitim; kültür, medeniyet; bilim, marifet" kelimelerinde açıkça görülmektedir. Kelimenin *maripat* şekli daha eski, *ma'rifet* şekli daha yeni olmalıdır. Bu gibi kullanımlar diğer lehçelerde de görülmüştür. Tatarca *degva* "dava", *dau* "dava, kavga"; Türkmence *adalat* "adalet", *adalatlı* "adaletli", *edil* "tıpatıp, aynen, tıpkı; tam" örnekleri aynı kelimelerin farklı şekillerde de aynı lehçede yaşadığını göstermektedir. Bu durumda lehçelerde Arapça ve Farsça kelimelerin ne zaman girdiği ve nasıl girdiğinin tespiti önemli rol oynamaktadır.

Lehçelerde Arapça ve Farsça kelimelerin çoğunlukla yaklaşık anlamlarla yaşadıkları bazılarının ise anlamlarının farklılaştığı göze çarpmaktadır. Kırgızca *azız* "muhterem, kıymetli", Tatarca *gaziz* "aziz", Başkurtça *geziz* "aziz, kıymetli, kutsal" kelimeleri gibi birbirleri ile benzer ve yakın anlamlarda olan örnekler çoğunluktadır. Fakat Türkmence *bahı:l* "hasis, cimri"; Azerice *behil* "başkasının mutluluğunu, başarısını, ilerlemesini istemeyen, buna tahammül edemeyen dargözlü insan, kıskanç", *behillik* "çekememezlik"; Yeni Uyğurca *béxil* "cimri, hasis"; Kazakça *qapıl* "ansızın, birdenbire, aniden", Kırgızca *kapıl* "gafil, kaygısız", Türkmence *gāpıl* "gafil, cahil, bilgisiz" örneklerinde anlam değişimleri göze çarpmaktadır. Bu değişiklikler kelimelerin lehçelere girmesinde zaman ve aracı dil faktörünün önemine işaret etmektedir.

Kelimelerin çağdaş lehçelerdeki bugünkü durumlarını tespit etmek onların 11. yüzyıldaki kullanımları hakkında fikir vermekte fakat kesin telaffuzları belirlemekte yardımcı olmamaktadır. *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-Hakâyık*'ın yazıldığı dönemden itibaren Türklerin yaşam koşulları birbirlerinden farklılık göstermiştir. İslâmiyet'i kabul etme tarihleri, Kur'an dili Arapçanın dile giriş şekli, tüm Türklerde aynı olmamıştır. Bu bakımdan lehçelerdeki Arapça ve Farsça kelimelerin ne zaman ve ne yolla dile girdiği bugünkü şekillerini almadan önce ne gibi etkilerle karşılaştıkları ve varsa aracı dilin tespiti önem arz etmektedir.

Kutadgu Bilig ve *Atebetü'l-Hakâyık*'ta damak uyumu dışında ek alan Arapça ve Farsça kelimelere eldeki veriler neticesinde telaffuzlar belirlemek mümkün görünmemektedir. Kelimelerin bazılarının birkaç lehçede karşılığı olup veriler okunuşlar hususunda destekleyici ses özellikleri göstermemektedir. Türkiye Türkçesinde *helal*, *selam*, *kudret* şeklinde dil uyumunun dışında kalan sözcükler çoklukla Özbek Türkçesinde bazen de Yeni Uyğur Türkçesinde *halal*, *salam*, *kudrat* şeklinde kalın sıradan söylenildiği dikkati çekmektedir. Kullanım alanı geniş olan Arapça ve Farsça kelimelerle ilgili ayrıca şu değerlendirmeler yapılabilir:

1. KB ve AH'ta kalın sıradan ek alan bazı sözcükler lehçelerde damak uyumu dışında kalmıştır: *'acizlik, hâlim, ra'yyet, serâ*.
2. KB ve AH'ta kalın sıradan ek alan bazı kelimelerin kimi lehçelerde damak uyumuna girmiş kimi lehçelerdede uyum dışında kalmıştır: *'adil¹, 'âlem, 'azîz, dünya, gâfil, gâzî, harîş, kadah, kafes, kudret, mevlûd, resûl, ra'yyet*.
3. KB ve AH'ta kalın sıradan ek alıp lehçelerde çoğunlukla kalın sıradan damak uyumuna giren, bazı lehçelerde uyum dışında kalan kelimeler tespit edilmiştir: *hâl, helâl, kanaat, selâm, selâmet, siyâset*
4. KB ve AH'ta kalın sıradan ek aldığı hâlde çağdaş lehçelerde çoğunlukla ince sıradan damak uyumuna giren *hüner* sözcüğüdür.
5. KB ve AH'ta hem kalın hem ince sıradan ek aldığı hâlde *beyt* ve *melik* sözcüklerinin lehçelerde ince ünlülü şekli sayıca fazladır.
6. KB ve AH'ta hem kalın hem ince sıradan ek alan *hakîm* sözcüğü lehçelerde damak uyumu dışında kalmıştır.
7. KB ve AH'ta kalın sıradan ek alan *devlet, dîn, habîb, millet, ten, vezir* kelimeleri ince ünlülü şekilleri ile lehçelerde damak uyumuna girmiştir.
8. KB ve AH'ta kalın sıradan ek alan *da'vî, ta'at* kelimeleri lehçelerde kalın şekilde telaffuz edilmektedir.
9. KB ve AH'ta kalın sıradan ek alan *bahîl, dürüst, ferah, mü'min, neseb, Rab, şükür, tevbe, 'omur, 'uzr* sözcükleri lehçelerde hem ince hem de kalın sıradan ünlü uyumuna girmiştir.
10. KB ve AH'ta kalın sıradan ek alan *garîb, harf, nimet* sözcüklerinin lehçelerde hem ince hem de kalın sıradan ünlü uyumuna giren varyantları olduğu gibi, damak uyumu dışında kalan örnekleri de tespit edilmiştir.
11. KB ve AH'ta ince sıradan ek alan *kitâb, zinâ', ziyaret* sözcükleri lehçelerde damak uyumu dışında kalmıştır.

Kısaltmalar

AH Atebetü'l-Hakâyık; Ar. Arapça; Az. Azeri Türkçesi; Baş. Başkurt Türkçesi; F. Farsça; Fer. Kutadgu Bilig Fergana nüshası; Kah. Kutadgu Bilig Kahire nüshası; KB Kutadgu Bilig; Kar. Karay Türkçesi; Kaş. Kaşgar ve Yarkend ağzı; Kaz. Kazak Türkçesi; Kırg. Kırgız Türkçesi; Krç. Mlk. Karaçay Malkar Türkçesi; Kum. Kumuk Türkçesi; Nog. Nogay Türkçesi; Öz. Özbek Türkçesi; Tat. Tatarca; Türkm. Türkmen Türkçesi; Y. Uyg. Yeni Uygur Türkçesi

KAYNAKÇA

ALTAYLI, S. (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

¹ Kelimenin kalın sıradan ve ince sıradan kalınlık incelik uyumuna uyan şekilleri lehçelerde mevcuttur. Damak uyumu dışında kalan şekilleri örnekler daha fazladır. Türkmencede *adalat* kelimesi mevcutken *edil* şekli de dikkati çekmektedir. Bu durum kelimenin zaman içinde farklı sesletimlerle yaşamaya devam ettiğini de işaret etmektedir.

- ALTUN, H. O. (2015). "Arapça Alıntı Kelimelerin Kazak Türkçesine Uyarlanması". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 22: 167- 201.
- ARAT, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, R. R. (2006). *Edip Ahmed B. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakâyık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ECKMANN, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı*. (çev. Günay Karaağaç). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ECKMANN, J. (1979). "Çağatayca". *Târîhî Türk Şiveleri*. Ankara: Sevinç Matbaası: 225-262.
- ERASLAN, K. (1970). "Doğu Türkçesinde Ek Uyumsuzluğuna Dair". *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. XVIII: 113-124.
- ERASLAN, K. vd. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- BAYNİYAZOV, A. – V. BAŞKAPAN (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- CİN, A. (2011). *Türk Edebiyatının İlk Yûsuf ve Züleyhâ Hikâyesi Ali'nin Kıssa-i Yûsuf'u*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÇELİKBAY A. (2006). "Yeni Uygur Türkçesindeki Ses Hadiselerine Art Zamanlı Bir Bakış". *Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. VIII/15: 107-129.
- DİLEK, F. G. (2015). *Güney Sibiryâ Altay Türkçesi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DUMAN, M. (2004). "Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Bazı Metinlerdeki Dil Uyumuna Aykırı Örnekler Üzerine". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*. 32: 53-64.
- EHMETYANOV, R. vd. (2014). *Türkçe – Tatarca Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜNER, T. (2018). *Karayca Metinler (Çeviri-Metin-Dizin-Kelime ve Ek Analizi)*. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KARTALLIOĞLU, Y. (2011). *Klasik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni (16, 17 ve 18. Yüzyıllar)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KOCATÜRK, E. D. (2014). *Kırgız Türkçesiyle Kutadgu Bilig: Kuttuu Bilim (Metin-Aktarma-Kavram Alanı)*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KOÇAK, M. (2019). *Karay Türkçesi Ağızlarının Karşılaştırmalı Söz Varlığı (Kırım, Haliç-Lutsk, Trakay)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KÜÇÜK, M. (2014). *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kuran Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- NECİPOVİÇ, E. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (çev. İklil Kurban). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZŞAHİN, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZTÜRK, A. (2015). "Karaycadaki Alıntı Kelimeler". *Gazi Türkiyat Bahar* 2015/16: 143-165.

- ÖZTÜRK, R. (2007). "Özbek Türkçesi". *Türk Lehçeleri Grameri*. (ed. Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları: 291-354.
- PEKACAR, Ç. (2006). "Kumuk Türkçesine Arapça ve Farsçadan Geçen Kelimelerdeki Ses Olayları". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 19: 53-71.
- SARIKAYA, Y. (2005). "Türkmen Türkçesindeki Arapça Alıntı Kelimelerde Görülen Ünlü İncelme ve Kalınlaşmaları". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 19: 63-80.
- SEZER, S. (1999). *Başkurt Türkçesindeki Arapça ve Farsça Unsurlar*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ŞEN, M. (2007). "Tarihî Türk Şivelerinde Ek Uyumsuzluğu Var mı?". *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II* (24-29 Eylül 2000). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 1695-1733.
- PEKACAR, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TAVKUL, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. vd. (1995). *Türkmence – Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg Yayınları.
- TOPARLI, R. – M. ARGUNŞAH (2008). *Mu 'inü'l-Mürid*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÜŞENMEZ, E. vd. (2016). *Özbekçe Türkçe Sözlük*. İstanbul.
- YILDIRIM, F. (2014). *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YILDIRIM, Ö. (2008). *Kazak, Kırgız ve Tatar Türkçelerindeki Arapça – Farsça Kelimelerin Ses Değişimleri*. Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).